

UOT: 902

DÜRDANƏ YUSİFOVA

AZƏRBAYCANDA DİNİ İNANCLARLA BAĞLI NAXIŞLARIN
MÜXTƏLİF SƏNƏT SAHƏLƏRİNDƏ TƏTBİQİ TARİXİNDƏN

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsəd, təsvir və naxışların tətbiqi tarixini araşdırmaqdan həmçinin, müxtəlif sənət sahələrinə qarşılıqlı təsirini müəyyən etməkdən ibarətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, ornament və naxışlar (xalça, parça, daş, metal, taxta, saxsı) o cümlədən, bəzi naxışlar dekorativ-tətbiqi sənətdə (xaç, dairə və ya medalyon) simvollar kimi xarakterizə olunur. Hansı ki, bu naxış ünsürləri mənə çalarlarına görə canlı həyatda gözlə görmək mümkün olmayan mücərrəd xarakter daşmışdır. Mücərrəd xarakter daşıyan məxəzlər (piktoqram, ornament, təsvir, simvollar) uzaq keçmişə nəzər saldıqda insanların dünyagörüşündə real varlığı və fəvqəl gücü təmsil etmişdir. Bu simvollar xaç, svastika, dairə, nöqtələr, günəşi təmsil edən dairələr, çərxi-fələk və .s. ibarət olmuşdur.

Açar sözlər: dini inanclar, həyat tərzi, simvollar, nəbati naxışlar, sənətkarlıq nümunələri.

Əsrlərin müxtəlif mərhələlərində qədim, antik və ilk orta əsrlərdə insan yaradıcılığına təsir edən amillər; sosial düşüncə, bədii-obraz reallıq nümunəsi kimi deyil, mənəvi xarakter daşmışdır. Müxtəlif mənəvi işarələr insan hissələrinin dini-fəlsəfi dünyagörüşünü nümayiş etdirmişdir. Məqalədə qarşıya qoyulan məqsəd naxışların tətbiqi tarixini araşdırmaqdan və müxtəlif sənət sahələrinə qarşılıqlı təsirini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Araşdırmalar sübut edir ki, ornament və naxışlar (xalça, parça, daş, metal, taxta, saxsı) o cümlədən, bəzi naxışlar dekorativ-tətbiqi sənətdə (xaç, dairə və ya medalyon) simvollar kimi xarakterizə olunur. Hansı ki, bu naxış ünsürləri mənə çalarlarına görə canlı həyatda gözlə görmək mümkün olmayan mücərrəd xarakter daşmışdır. Mücərrəd xarakter daşıyan məxəzlər (piktoqram, ornament, təsvir, simvollar) uzaq keçmişə nəzər saldıqda insanların dünyagörüşündə real varlığı və fəvqəl gücü təmsil etmişdir. Bu simvollar xaç, svastika, dairə, nöqtələr, günəşi təmsil edən dairələr, çərxi-fələk və s. ibarət olmuşdur.

Dini təsəvvürlərin təsviri sənət obrazına çevrilməsi üçün bu dini ideyalar ibtidai cəmiyyətin dini ideologiyasına təsir göstərməli idi. Dini ideologiyanın, ümumən qəbul edilmiş ehkamların – ideyaların qədim insanların bədii təfəkkürünə köçürülməsi tarixin sonrakı mərhələlərinin üzərinə düşmüşdü. Hələ e.ə. IV-III minilliyin birinci yarısında Naxçıvanın Kültəpə və Qazax rayonu Babadərviş yaşayış yerlərindən təsvirli gil qablar aşkar edilmişdir [11, s. 15]. Cizma üsulu ilə yaradılmış bu piktoqramların məzmununun xeyir və bərəkət ayinlərinə və ovçuluğa həsr edildiyi qeyd olunur.

Simvolların ana qaynağı Azərbaycan incəsənətinin ən qədim abidələri – mağara və qaya (Qobustan) [11, s. 10] təsvirləri hesab edilir. İbtidai icma quruluşundan başlayaraq ibtidai incəsənətdə mifoloji təsəvvürlər və kultlar sistemində çevrilən sehrkarlıq antik və ilk orta əsrlər dövründə qeyri-real qaranlıqlar dünyasını təmsil edən, “müqəddəs” hesab edilən bəzi heyvanların – totemləri, sirli qüvvələrin rəmzi olaraq sxematikləşdirilmişdir. Bədii işləmədə qazıma, cizma, yapma, möhürləmə, kəsmə, oyma, üsullarından, o cümlədən həndəsi nəbati naxışlardan təsvir motivi kimi istifadə edilmişdir.

Qobustan və Gəmiqaya petroqlifləri – işarə və damğalarla bağlı fikirlərdə bu işarələrin semantikasının müxtəlif mövzularla əlaqəli olduğu qeyd edilir. Bu işarələrin – Səma cisimləri, totemizmlə, təbiət kultu, təsərrüfat, məişətlə bağlılığı, dünya haqqında ibtidai təsəvvürlər, əcdadların ruhuna inam və say komponentlərindən ibarət olduğu fikri əsaslandırılır [9, s. 26-27].

Əski çağlardan xalqların etiqadında bəzi heyvanlar totem olmuş və rəmzi mənə daşıyaraq müxtəlif sənət nümunələrində təsvir edilmişdir. Məharətlə nəqş edilmiş (öküz, şir, keçi, əjdaha, ilan) təsvirlərinə istər, keramika, istər bəzək əşyalarında, istərsə də xalça nümunələrimiz və memarlıq abidələrimizdə də rast gəlinməkdədir.

Arxeoloji abidələr göstərir ki, Avesta ehkamları e.ə. I minilliyin başlanğıcından yeni eranın VII əsrinə qədər olan dövrdə, incəsənətimizin müxtəlif sahələrinə təsir göstərmişdir [11, s. 34-41]. Xüsusilə, Azərbaycanın qərbində aparılan tədqiqatlarda, günəşin müxtəlif heyvanların təsvirləri fonunda fəvqəltəbilsədirilməsi amillərinə daha çox təsadüf edilir. Gədəbəy rayonu ərazisində əldə edilmiş, tunc kəmərin üzərindəki piktoqramda, bir-birini izləyən beş heyvan rəsmi verilmişdi. Sol tərəfdən birinci, üçüncü və beşinci yerdə üstündə günəşin svastika şəklində simvolik təsviri verilmiş şir rəsmi bu dövrdə günəş və od rəmzi kimi işlənmişdi. Kəmərin üzərində işıqlı dünyanın yaradıcısı olan Hörmüzd svastika nişanı və şir fiquru fonunda rəmzi mənada təsvir edilir. Yeraltı ölüm dünyasının padşahı Əhrimanın simvolları isə, ilan və tək buynuzlu heyvan obrazında verilmişdir. İnanclara görə, ilan axirət dünyasının, tək buynuzlu heyvan isə yeraltı dünyanın simvollarıdır. Fetişist və animalistik anlayışın vəhdətini özündə əks etdirən piktoqramda əsasən günəş – işıq və həyat təmsil edilir. Odur ki, yazıda işıqla qaranlığın, həyatla ölümün mübarizəsi təsvir edilmişdir [11; 14, s. 329].

Ayrılıqda naxış kompozisiyaları əsasən fikrin, düşüncənin və mənənin ifadə dilinin vahid element forması olaraq verilənlərin kodlaşdırılması kimi başa düşülür. Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsr yaşayış yeri və qəbir abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən, unikalılığı ilə seçilən zinət əşyalarında xüsusilə bilərzik və sığaların bəzədilməsində bədxah ruhlara və bədnəzərə qarşı “qoruyucu” təsir vasitəsi olaraq simvolik təsvirlərdən istifadə edilirdi. Qeyd edildiyi kimi bilərziklər tunc dövründən ortaya çıxan vaxtdan bəri həmişə maqik-apotropik (sehrkar) mahiyyət daşımışdır [5, s. 75-76]. Əsasən bilərziklərdə (qolbaqlar) ilan təsvirinə üstünlük verilmişdi. Qəbir abidələrində təsadüf olunan belə bilərziklərə, Mingəçevir daş qutu qəbirlərdə [10, s. 29-30], o cümlədən Xınıslı qəbir abidələrində [8, s. 239] və son dövr müxtəlif bölgələrindəki qəbir abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da təsadüf edilmişdir.

Tədqiqatlarda dini-ideoloji obraz kimi türk xalqlarının mifologiyasında hələ əski çağlardan başlayaraq keçi kultu qayaüstü təsvirlərdə, bədii keramika nümunələrində günəş obrazına və Anahit kultuna, xeyir və bərəkət ideyalarına xidmət etdiyi qeyd olunur [12, s. 47]. Onlardan qədim Albaniyanın zoomorf gil qablarını, Mingəçevirin ilan və qoyun təsvirli gümüş bilərziklərini, qızıl sığalarını və s. maddi mədəniyyət nümunələrini misal göstərmək olar [11, s. 41]. Bədii tərtibatında xətti cizma naxışlar, qabartma və yapma bəzəklərdən geniş istifadə edilmişdir. İslamın yayılmasından sonra da incəsənətdə tətbiq edilən həndəsi, çiçək və ya xətti ornamentlər ənənə və inancların ahəngdar sintezinin rəmzinə çevrilmişdir.

Bu sənət Altayda və Sibirdə tam müstəqil inkişaf etmiş, sonralar qonşu dövlətlərin incəsənəti ilə qarşılıqlı təmasda olmuşdur. Şərq ölkələri xalqlarının dekorativ sənətində geniş yayılan öküz və şir fiqurları bu xalqların ümumi sitayiş totemi və vahid təsvir motivlərindəndir [12, s. 75-76].

Tədqiqatlar sübut edir ki, müxtəlif sənət sahələrində tətbiq edilən simvolik naxışların bir çoxu (əjdaha, ilan, buynuz, xaç, çərxi-fələk və s) tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Tətbiqi, e.ə. qədim qayaüstü təsvirlərə söykənən, məzar daşlarında, eləcə də digər arxeoloji materiallar üzərində təsadüf edilən “Həyat ağacı” və uclarında tayfa damğaları olan Tenqri xan nişanlarının xristianlığa aidiyyəti olmadığı vurğulanır [7, s. 20].

İlk orta əsrlər dövrünə aid olan totemistik inanclarla bağlı naxış nümunələrinə Qafqaz Albaniyasının keçmiş paytaxtı olan Qəbələ şəhəri, həmçinin Mingəçevirdən tapılmış III-VI əsrlərə aid daşların üzərində rast gəlinir. “Həyat ağacı”nın üç və ya beş yarpaqlı təsvirli “buta” ornament motivi, [13] xalq yaradıcılığı sənətinə daxil olan, alban mis qablarında, Lahic misgərlərinin əsərlərində habelə xalça və bədii tikmələrdə tətbiq edilirdi. Diqqəti cəlb edən faktlardan biri də ilk orta əsrlər dövründə Azərbaycanda xristian simvolikalarında özündən əvvəlki dini görüşlərlə bağlı elementlərə rast gəlinməsidir. Buna Azərbaycanın şimal-qərb və qərb bölgələrində yerləşən ilk orta əsrlər dövrünə aid, Alban xristian dini abidələrinin stellerində təsadüf edilir [14, s. 329].

Araşdırmalar insanların canlı təbiət dünyasından bitkisel naxışları mənimsəyərək, budaqlar, çiçəklər və yarpaqlar formasında memarlıq əsərlərinin üzərinə nəqş olunduğunu sübut edir [1, s. 252]. Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı küp qəbirlərində üzərində boya ilə sərv ağacı təsvir edilmiş gil küpə tapılmışdır.

İ.İ.Meşaninov gil qablar üzərindəki ağac təsvirlərinin izahını verərkən, bu təsvirlərin işıqla hərəkətin, həyatla dirçəlişin, əbədi ölməzliyin bir işarəsi olduğunu bildirmişdir [15, s. 54]. Analoji olaraq bu cür qrafik təsvirli ağ maddə ilə bəzədilmiş, günəş simvolu olan, iki svastika nişanı arasında həyat ağacının təsviri verilmiş cilalı keramika nümunəsi Göygöl rayonu ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir [9]. Gəncə-Qazax bölgəsində müxtəlif dövrlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində antropomorf və zoomorf təsvirlərlə yanaşı, nəbati təsvirlər içərisində müxtəlif formada ağac təsvirləri ilə naxışlanmış şirli qab nümunələrinin qalıqlarına da təsadüf edilmişdir. Şəmkirçay hövzəsində, Gəncə və ətraf ərazilər, Samux, Göygöl rayonlarında aparılan arxeoloji qazıntılar sübut etmişdir ki, Arran keramika məktəbi, xüsusilə, onun mərkəzi üçün qırmızı boyalı, üzərində möhürlə ornamental qurşaqlar salınmış küplər səciyyəvi olmuşdur. Ornamental qurşaqlarda heyvan, quş təsvirlərinə və həyat ağacına rast gəlinir [3, s. 190-197].

Azərbaycanda sinfi cəmiyyətin ilk dinlərindən biri “astral” din idi. Astral dinlər, günəş-ışıq ayini ilə bağlı olmuşdur. Əski Asiya inamlarında da “həyat ağacı”, yer, göy planetlərlə təmsil edilirdi [6, s. 52-55]. Sonsuzluğu, ölümsüzlüyü, əbədiliyi simvolizə etdiyi qeyd olunur.

Emblem mahiyyətli bəzəklər (heyvan, quş, ağac, gül təsvirləri) köbələrin, haşiyələrin həllində istifadə edilən həndəsi və nəbati naxışların hakim naxışlar kimi incəsənətdə təbiətin canlı və cansız əşyaları haqqında aydın təsəvvür yaratdığı halda, rəmzlər (simvollar) dairə üçbucaq, xaç və s. əşyalar haqqında real təsəvvür yaratmayıb, ancaq onların mənasını göstərmək xarakteri daşmışdı [4, s. 6]. Üstəgəl işarəsi ulu başlanğıcda hərəkət edən odu, xaçı həm şəkilcə, həm də məzmunca əks etdirib. Üstəgəl kultu Avropaya türk qırpaqları tərəfindən yayılıb, müxtəlif tərəfli (+) Tenqrinin simvolu idi [2, s. 93].

Son dövr araşdırmalar göstərir ki, əski türk-qam şaman inanclarından, ibtidai kosmoqonik təsəvvürlərdən tanrıçılıq dinindən bəhrələnən bu işarələr nəzərlik funksiyasına malik olan Tenqri xan və Humay ana simvollarıdır. Onlar etnik ornamentlər kimi tətbiqi sənətdə istifadə edilməkdədir. Türk xalqlarının islam və xristianlıq dinlərini qəbul etməsi nəticəsində bu rəmzlərin ilkin semantikasını dəyişsə də qoruyucu funksiyaları xalq yaddaşından silinməmişdir [7, s. 20]. Qəbilə damğa obrazlı işarələr də müəyyən dərəcədə qorunub saxlanmış və sonralar bişmiş kərpic bəzəyində özünü göstərmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, hörmə inşaat texnikasının meydana gəlməsi nəticəsində daşyonma, şəbəkəçilik, həkkaklıq sahələri yarandı. Ümum Şərqi mədəniyyətindən qaynaqlanan Azərbaycan memarlığı Naxçıvan, Aran, Şirvan-Abşeron, Təbriz məktəblərinə bölünmüşdü.

Tarixi və arxeoloji araşdırmalar bu məktəblərin özünəməxsusluğu və ümumi cəhətlərinin olduğunu göstərir. Tədqiq etdiyimiz çöl materiallarında kərpic daş, gəc, kaşı, ağac, materiallardan istifadə etməklə naxış texniki üsullarından olan yapıdırma, qabartma, şəbəkəli cızıqlama və oyma texnikasına memarlıq sənətimizdə geniş yer verilmişdir ki, bu da divarlarda naxış zənginliyi yaratmışdır. Memarlıq və xalça naxışlarını bir-birinə yaxınlaşdıran təkcə onlar üzərində salınmış elementlər, naxışlar, süjetli kompozisiyalar deyil, xalqın varlığı, etik və mənəvi dəyərləri ilə bağlı olmuşdur. Xalqın milli təfəkkürünün göstəricilərindən biri olan sənət sahələri mücərrəd fəlsəfi kateqoriyaların ifadəçisidir. Qeyd edək ki, həndəsi naxışların birləşməsindən yaranan kompozisiyaların əsasında ulduz naxışları durur. Bu naxışlar altı, səkkiz, on iki, on altı, iyirmi dördbucaqlı formada olub, sənət nümunələri üzərinə köçürülmüşdür. Orta əsr qəbiristanlıqlarında sənəduqə tipli qəbir daşları üzərində qədim türk və İslam dini dünyagörüşünü əks etdirən yazılar, ulduz, ay, çıraq, Quran ayələri və digər təsvirlərin həkk olması bu abidələrin türk və müsəlman əhaliyə məxsusluğunu özündə əks etdirir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Ay, günəş, mənalarını ifadə edən rəmzlər İslam dinindən əvvəlki dövrə təsadüf etmişdir. Azərbaycanda Aya və Günəşə sitayişlə bağlı inancların, təsəvvürlərin təsviri sənət obrazına çevrilməsi, incəsənətdə öz əksini tapması, eləcə də dekorativ tətbiqi incəsənətimizə və digər sənət sahələrinə qarşılıqlı təsiri, uzun bir tarixi prosesin məhsulu hesab edilə bilər. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən materiallardan da aydın olur ki, təsvir və simvollar, naxışların yaranması tarixi, semantikasını insanların mifoloji təsəvvürləri ilə paralellik təşkil etməsi təsadüfi xarakter daşımamışdır. Aparılmış elmi araşdırmalar göstərir ki, özünəməxsusluğu ilə seçilən ümumtürk dəyərlərinin mədəni-mənəvi birliyin təmsilçisi olan simvol, naxışlarımız tarixi inkişaf mərhələsi keçmiş, müasir dövrdə tətbiqi sənət növlərimizin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arseven C.E. Sanat Ansiklopedisi. II c., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1965, 640 s.
2. Аджи М. Европа, тюрки, великая Степь. Москва: Мысль, 1998, 334 с.
3. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y. Orta əsr Şəmkir şəhəri. Arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı, 2013, 515 s.
4. Əfəndi R., Əfəndi T. Azərbaycan bəzək sənəti. Bakı, 2002, 80 s.
5. Əfəndiyev F. Dekorativ sənətdə öküz və şir təsvirlərinin bəzi motivləri haqqında / Qobustan İncəsənət toplusu. Bakı, 1978, s. 75-76.
6. Gülensoy T. Orhundan Anadoluya Türk damğaları. Damğalar, imlər, enlər. İstanbul, 1989, 179 s.
7. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənimsəmələr. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2013.
8. Məmmədov A.M. Samux mahalının tarixi arxeoloji tədqiqinə dair. Bakı, 2000, 95 s.
9. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çayıoğlu, 2004, 320 s.
10. Rəcəbov B.Ə. Azərbaycanın orta əsr qadın bəzəkləri (IV-XIII əsrlər). Arxeoloji və Etnoqrafik materiallar əsasında. Bakı: Elm, 2000.
11. Rzayev N.İ. Möcüzəli qərinələr. Bakı: Azərnəşr, 1984, 120 s.
12. Rzayev N.İ. Qayalar danışır. Bakı: Elm, 1985, 93 s.
13. Seyidov M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
14. Yusifova D.S. Gəncə-Qazax bölgəsinin ilk orta əsr bəzi ay məbədləri və xristian abidələri haqqında // Tarix və onun problemləri jurnalı, Bakı, 2015, № 1, s. 329-334.

15. Мещанинов И.И. Пиры Азербайджана. Известия Государственной Академии материальной культуры. Т. IX, вып. 4, л., 1931, 96 с.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
E-mail: *durdaneyusifova 57@gmail.com*

Durdana Yusifova

THE HISTORY OF THE USE OF ORNAMENTS RELATED TO RELIGIOUS BELIEFS IN VARIOUS ART SPHERES OF AZERBAIJAN

The paper examines the origin and semantics of patterns, ornaments related to religious beliefs, totemistic and fetishistic images in different crafts examples in the territory of Azerbaijan in the Early Middle Ages. The results of archaeological research show that the patterns have had various symbolic meanings related to people's lifestyles and religious beliefs for centuries and have been applied in crafts fields (pottery, jewelry, architecture, carpet weaving, et cetera) as a product of artistic and philosophical thinking. For example, in the belief of nations, the depiction of some animals as totems (bull, lion, goat, dragon, snake), as well as emblematic ornaments (images of animals, birds, trees, flowers), geometric and floral patterns used in the solution of borders, symbols circle triangle, cross. Examples are found in ceramics, decoration items, and our carpet patterns and architectural monuments.

Keywords: *religious beliefs, lifestyle, symbols, floral patterns, craft examples.*

Дурдана Юсифова

ИЗ ИСТОРИИ ПРИМЕНЕНИЯ ОРНАМЕНТОВ, СВЯЗАННЫХ С РЕЛИГИОЗНЫМИ ВЕРОВАНИЯМИ, В РАЗЛИЧНЫХ СФЕРАХ ИСКУССТВА АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматриваются вопросы происхождения и семантики орнаментов, связанных с религиозными верованиями, а также изображений, связанных с тотемизмом, фетишизмом, в различных образцах ремесла в эпоху раннего средневековья на территории Азербайджана. Археологические исследования показывают, что орнаменты испокон веков имели различные символические значения, отражающие образ жизни и религиозные верования, и как результат художественно-философского мышления применялись в различных отраслях ремесла (гончарное дело, ювелирное искусство, зодчество, ковроткачество и др.). На образцах керамики, предметах украшений, коврах, архитектурных памятниках Азербайджана часто встречаются изображения некоторых животных, имеющих тотемное значение для различных народов (бык, лев, коза, дракон, змея), узоры эмблемного характера (животное, птица, изображения цветов), а также геометрический и растительный орнамент, символы (круг, треугольник, крест) и т.д.

Ключевые слова: *религиозные верования, образ жизни, символы, растительный орнамент, образцы ремесла.*

(Tarix elmləri doktoru Arif Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 30.08.2021

Son variant 20.09.2021